

տոհմային սկզբունքով անտարբեր կրնային մնալ Երեւելքի եւ Երեւմուտքի հանդէպ, թէեւ գործնականին անոնց մէջ ալ կը տեսնուի որոշ չափով միտութիւն դէպի Բիւզանդիոն: Բիւզանդիոն հակաշինոն էր եւ պահպանիչ ոգին կամսարական տոհմին, որ կորսնցուցած զինքը հովանաւորող գահը՝ ենթակայ էր սասանեան սպառնալիքի ու բնաջնջման: Եւ թերեւս Բիւզանդիոն ալ տոհմային այս մասնակի քաղաքականութեան գիտակից՝ առնձինն ուշագրութիւն կը դարձնէր կամսարականներուն, անոնց հողերը — պարսկական բաժնի վրայ ըլլալով հանդերձ — իր գոնէ անուանական գերիշխանութեան ենթակայ կը նկատէր: Մինչ կամսարականները իրենց բարեկամութեան ցոյցերը կը բազմապատկէին բիւզանդական բանակին արի մարտիկներ ու զօրավարներ հասցնելով, որոնք պետութեան անգնահատելի ծառայութիւններ կը մատուցանէին հեռաւոր ռազմաճակատներու վրայ, մինչ Շիրակայ տէրերը նոյն իսկ իրենց երկրին վրայ Բիւզանդիոնի գերիշխանութիւնը կը ճաննային եւ Բիւզանդիոնի կայսրներու գահակալութիւնը հիմնադրուին արձանագրութիւններ թուարկելու —, միւս կողմանէ Բիւզանդիոն զանաք տիտղոսներով, արտօնութիւններով ու պատիւներով կը ճոխացնէր: Այս կը պատահէր արդէն Դ. դարուն, երբ Սասանեանը պատկառելի ոյժ կը ներկայացնէր, եւ այս յարաբերութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնի Է. դարուն, երբ արեւելեան ոսթմն հիւժախտէ բռնուած՝ կը կորսնցնէր իր փայլը եւ անապատի ամեհի հրոսակներէն վերալից կը մեռնէր:

Արաբական շրջանին սկսելէն մէկ՝ մէկուկէս դար ետք թէ՛ Մամիկոնեանք եւ թէ՛ կամսարականք կը քաշուին ազգային պատմութեան ասպարէզէն:

Հ. Ս. ԿՈՊԵՆ

ՊՐՈՓ. Ն. ՄԵՌԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ ՎԱՆՈՒՄ

(Հարսնականութիւն)

Դ.

Թոփրաք-կալէի պեղումները թէեւ մեծածաւալ բնոյթ չըստացան եւ աշխատանքները երկարատեւ չեղան, բայց այնուամենայնիւ ստացուած արդիւնքը գոհացուցիչ եղաւ, մանաւանդ որ հուղի տակից դուրս եկան նաեւ մի շարք մանր իրեր — զարդեղէն, զէնքեր եւ այլն:

Վանն ու շրջակայքն ուսումնասիրող գիտնականներն ու հնախոյճները ընդհանրապէս այն եզրակացութեան են հասել որ Թոփրաք-կալէի եւ Վանի բերդի միջեւ եղիլ է ստորերկրեայ յարաբերութեան ուղիներ, ականների ձեւով:

Այս կարծիքը շատ քիչ առարկութիւն է վերցնում, Լիթ նկատի ունենալով նաեւ այն հանգամանքը, որ Թոփրաք-կալէի եւ Վանի բերդի տեխնիքական եւ կուլտուրական նմանութիւնները, պատմական հետքերը եւ այլն միեւնոյն հին քաղաքակրթութեան զրոյժն են կրում:

Վանի բերդը հին պատմութեան փառապանծ յիշատակարաններից մեկն է: Նա պատմութեան եւ նախարքիստոնէական քաղաքակրթութեան զաղտնիքների մի բազմաբովանդակ շտեմարան է, որը բովանդակում է անսպառ յիշատակներ նախահայկական պատմութեան մասին: Վանի բերդը ոչ միայն պատմութեան, այլեւ ժողովրդական աւանդավէպերի եւ զրոյցների մէջ կարեւոր տեղ է գրաւում: Նրա մասին յօրինուած եւ բանահիւսուած հէքիւթները, զրոյցները, պատմութիւնները, այնքան բազմազան են, դուռնագեղ ու հաճելի, որ նա ժողովրդի աչքում մի տեսակ խորհրդաւոր վիպական ու ահազդեցիկ կառուցուածք է դարձել: Համիրամի աւանդավէպերը, Հայոց հին թագաւորների արարքները, Արծրունեաց տան դահակների եւ իշխանների յիշատակները, պարսից եւ տաճկաց բռնակալների տիրապետութեանց հետքերը, Լէնկ-Թիմուրի եւ արեւելեան այլ արիւնարբու բռնապետների մահատարած գործերը եւ դեռ հազար եւ մէկ յայտնի եւ անյայտ տիրակալների անունները դարերի ընթացքում միշտ յիշելի են պահել Վանի բերդի անունն ու հմայքը ժողովրդի սրտում:

Վանի ծովափից դէպի արեւելք բաց դաշտի մէջ, Այգեւստանի արեւմտակողմում, բարձրանում է այդ հսկայանիստ քարաժայռը:

(ինչ որ ենթագրուում է Արծրունեաց Գուրգէն իշխանը) արձանագրել է իւր անունը պարզ յիշատակագրութեան համար: Ունեց կարծիքով, գուցէ եւ Գուրգէնը մեռնելուց յետոյ թաղուած է եղել այդ բացուածքում, իսկ դագաղի եւ կամ դիակի հետքերը ժամանակի ընթացքում կորել են:

Հողը հետզհետէ փորուելով ի յայտ եկաւ, աւելի ներքեւում նոյն բացուածքի քարաժայռ պատի վրայ փորուած 10 տողանոց բեւեռագիր մի արձանագրութիւն եւ ապա աւելի խորքերից, հողի տակից ի յայտ եկաւ մի հսկայ քարարձան, (8 ոտք երկար եւ երեք ոտք լայն) կապոյտ, ողորկ որձաքարից կոփուած մի սքանչելի կոթողաքար, որ չոր հողի տակ մնացել էր այնքան ապահով եւ անաղարտ, որ կարելի էր ենթագրել, թէ նոր են կերտել:

Այս արձանաքարի չորս երեսի վրայ էլ շատ նուրբ եւ որոշ կերպով փորագրուած է բեւեռագիր արձանագրութիւն¹, յորում պատմուած ու նկարագրուած է Ուրարտուի Սարտուրիս Երկրորդ թագաւորի դէպի արեւմուտքը կատարած արշաւաքների եւ յաղթանակների պատմութիւնը, իւր ամբողջ գունագեղ մանրամասնութեամբ:

Այս քարարձանը հաստատուած է եղել մի հսկայանիստ քառակուսի քարեայ պատուանդանի վրայ, որի առաջին երեսն էլ ծածկուած է բեւեռագիր արձանագրութեամբ:

Քարարձանի շրջակայքի հողերը ամբողջովին մաքրուելով բացուեց մի ողորկ քարայատակ, երկու սենեակի մեծութեամբ: Քարայատակի վերին գլուխը հասնում է մինչեւ վերոյիշեալ պատուհանաձեւ բացուածքների առջեւ, ուր եւ հաստատուած է եղել Սարտուրիս երկրորդի յաղթական կոթողաքարը:

Քարայատակի ճիշտ մէջտեղում է գտնուում չորս մատ լայնութեամբ մի քարափոր առուակ, որ տեղից դէպի զառիվարն է հոսել, արիւնը այն մարդոց, որոնց զոհել են յիշեալ յաղթական կոթողի առջեւ: Ճիշտ նման մի զոհարան եւս գտնուում է Թոփրաք-Կալէի վրայ, սպիտակ, քառակուսի քարերով շինուած յատակով:

Ուրարտուի պատերազմասէր թագաւորները, որ երկիր որ գրաւել են, այդ երկրների

զանազան վայրերում կանգնեցրել են յաղթական կոթողարձանաքարեր, եւ կամ ժայռերի լեռնի սիրտը կոել կոփել եւ ողորկել տալով արձանագրել են իրենց յաղթանակների եւ պատերազմների մանրամասն պատմութիւնները:

Նման արձանաքարերով հարուստ են Վանի, Ուրմիոյ եւ Սեւանի ծովափների ափերի վրայի գիւղեր եւ այլ վայրերը:

Պրոֆ. Մառի գտած այս կոթողաքարը, թէեւ նորութիւն չէ բայց իւր տեսակին մէջ առաջնակարգ տեղ է գրաւում, թէ պատմագիտական եւ թէ տեխնիքական տեսակէտից: Գալով այդ արձանագրութեան բովանդակութեան դա իսկապէս որ գիտական մի գիւտ է, որ մեծ լոյս է սփռում Սարտուրիս Երկրորդի յաղթական արշաւաքների պատմութեան վրայ, իրեւել ընագիր աղբիւրի փաստական իրողութիւններ:

Այդ քարարձանի ծանրութիւնն է 150 փութ (մօտ 2650 քիլօ) իսկ պատուանդանի ծանրութիւնն է 300 փութ (5300 քիլօ):

Քարի վրայ փորագրուած բեւեռագիր արձանագրութեան տողերը եթէ ծայր ծայրի դնելով հաշուենք, կը ստանանք մօտ 200 մէթրանոց մի երկարութիւն: Այս արձանագրութիւնը կատարելապէս ուսումնասիրութեան ենթարկուեց թէ Պրոֆ. Մառի եւ թէ իւր աշխատակիցների կողմից: Արձանագրութիւնը ընդօրինակուեց նոյնութեամբ, լուսանկարուեց, հանուեց նրա բարձրաքանդակ (relief) ընագիրը: Բովանդակութիւնը շատ պարզ որոշ է, որի հիման վրայ էլ կատարուած թարգմանութիւնը շատ յաջող է եղել:

Պրոֆ. Մառի Վանում կատարած պեղումների արդիւնքի գլուխ գործոցը յիշեալ քարարձանն է, որի բովանդակութիւնը շուտով կը դառնայ պատմագիտութեան սեփականութիւն:

Ե.

Թոփրաք-Կալէի եւ Վանի Բերդի պեղումները վերջացնելուց յետոյ Պրոֆ. Մառը շուտափոթ կերպով անցաւ Վասպուրականի վերին Հայոց-Չոր գաւառի Աստուածաշէն գիւղը, որտեղից քիչ հեռու գտնուում է հուշակահար Հայկայ-Բերդը (Բոլ-Գաղ) որ Ուրարտական տիրապետութեանց ամենահին քաղաքակրթութեան գրոշմն է կրում: Այս բերդը թէեւ հարեւանցիօրէն ուշագրութեան եւ մասամբ էլ ուսումնասիրութեան ենթարկուած է եղել հնախոյնների կողմից, բայց մինչեւ այժմ այդ պատ-

¹ Այս արձանագրութեան գիտական պարզաբանումներն ու հրատարակութեան նախապատուութիւնը վերապահուած են պրոֆ. Մառին, որի մօտ գտնուում է արձանագրութեան լուսանկարը, թարգմանութիւնը, բովանդակութիւնը եւ թուղթի վրայ հանուած բարձրաքանդակ ընագիրը:

րակական գործիչ¹ որը, Պրոֆ. Մառի վրայ թուղել էր շատ լաւ տպաւորութիւն, իւր աշխատասիրութեան եւ անխնջ գործունէութեան շնորհիւ:

Այսպէս մօտ ամիս ու կէս Պրոֆ. Մառը 1916 թուի ամիսն մնաց վանում, բնութեան եւ պատմութեան այդ հնամենի եւ խորհրդաւոր քաղաքում, որտեղ մի քանի հազար տարուայ ընթացքում, բազմատեսակ ազգեր ու ցեղեր միմեանց յաջորդեցին, բայց ոչ մէկը չը կըրցաւ այդ քաղաքին տալ այն բարեղարդութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը, ինչ որ թողեց Հայ ժողովուրդը իւր պատմական հայրենիքում, որի ուրարտական աւերակների վրայ այժմ հայկական մոխրակոյտներն են բարձրանում: Վասպուրական Աշխարհի թագն ու պսակ վան քաղաքը պատմագիտութեան մի անսպառ թանգարանն ու շտեմարանն է, որից շատ նիւթեր ունի քաղելու յատկապէս Պրոֆ. Մ. Մառը, որին անհունապէս երախտապարտ պէտք է մնայ եւ Հայագիտութիւնը եւ Հայ ժողովուրդը:

ՀԱՅԿ ԱՃԼՄԵԱՆ

Թաւրիզ, 28 Մայիս 1924:

ԱՌՏԵԸԼԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲՈՅՏՈՅԻ ԱՆՏՈՆԻ ՔԹԵԼՈՏԻ ՏՈՒՓԸ ԵՒ ԵՂԻՍԵՐԵԹՈՒ ՊՈԼՍՈՅ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՔ²

Այս վերնագրի տակ Հայաքաղաքիս զիմնազիտն Ոստոյիչ Թէմէշվարեան Յանոշ (Յովհաննէս) երկու տարի յառաջ Կիւլտֆէհրվարի եպիսկոպոսական դիւանատնէն առնելով նոյն քաղաքը լոյս տեսնող Közművelődés թերթին (1916, հոկտ. 30) մէջ հրատարակեց յետագայ հետաքրքրական միջադէպը, որուն թարգմանութիւնը կ'ընծայենք հոս, հեղինակին իսկ յորդորմամբ:

* * *

¹ Այս երիտասարդը 1918 թուի ամիսն նահատակուեց Պարսկաստանի Սային-Կալա ամենի մօտ, տաճկական յառապապա զօրամբի կողմից, մի քանի հայ երիտասարդների հետ:

Հ. Ա.

² Bajtai erdélyi püspök burnotszelencéje s az erzsébetvárosi mechtaristák. Dr. Temesváry János.

Կիւլտֆէհրվարի նոյն ժամանակ բերդին մէջ միայն գտնուող նամակատան ցրուիչը 1773 տարւոյ Նշյեմբերի սկիզբները՝ վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ ստուգիւ արձանագրուելու արժանի նամակ մը կը յանձնէր գիտնական Աւագբրէք եւ եպիսկոպոսական տեղապահ՝ Սերետոյ Անտոնին: Այս՝ լատին լեզուաւ գրուած վաւերական նամակին թարգմանութիւնն հետեւեալն է:

Մեծարգոյ եւ Գերյարգելի Աւագբրէք եւ Առաջնորդ Տէր,

Ամենագութ Տէրդ մեր.

Մեծարգոյ եւ Գերյարգելի Բոյտոյ Անտոն Սեպուհն, Առեւտարի երբեմնի եպիսկոպոսը 1766ին մեր նոյն ժամանակի վանատան առաջնորդ Ղուկաս Խաչիկեանին դիմած էր, խնդրելով որ չափազանց հոգ պատճառող դրամական անձկութեանը մէջ օգնէ իրեն: Օգնութիւն թախանձողը թէեւ այնպիսի բարձրաստիճան մէկն էր, բայց մեր առաջնորդն երկայն ատեն տամանելէն ետքը՝ այն ժամանակ միայն դրամական փափուկ խնդրոյն մէջ մտաւ, երբ այլ եւս չէր կրնար եղած յաճախակի դիմումներուն դիմադրել: Ուստի եւ նոյն ժամանակ ալ բոլորովին պարտքերու տակ ինկած եպիսկոպոսին — բան մը, որ հանրածանօթ էր — տուաւ 200 հոլանտական ոսկի կամ մաճառական 1000 ֆորինդ, պայմանաւ որ իրեն կամ լաւ եւս մեր վանատան տարեկան 6⁰/₀ շահ տրուի: Եպիսկոպոսն ըստ այսմ Խաչիկեանին եւ իր Միաբանակից Եղբարց իրաւունք տուաւ, որ Հատուցման պարագային ձեռքերին եղած եւ յատուկ ձեռամբ ստորագրուած պարտամուրհակին զօրութեամբ կարենան դրամագլխուն եւ շահուն համապատասխան հատուցում մ'առնուլ կամ ստանալ իր ինչքերէն: Սոյն գործքը այս կերպով լաւ ի գլուխ ելած կ'ըլլար. բայց Մեծաւորն ու մենք, իր միաբանակիցները, առաջին ցանկացողէն էինք որ այդ երբեք տեղի ունեցած չըլլար:

Արգեամբ, տարիներ սահեցան անցան, դրամագլխուն շահը օրէ օր կ'աճէր, իսկ Եպիսկոպոսը պարտքերն հատուցանելու անհոգ եւ անճշդապահ մնաց: Անտէր երկաթի կտոր մը մեծ բան չէ, բայց տարիներու ընթացքին եւ ոչ այդչափին երեսը տեսանք, ոչ դրամագլխէն ոչ ալ շահէն: Այս այսպէսով ըլլալով հան-